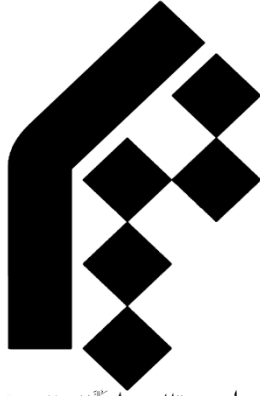

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

جامعة المصطفى العالمية

مجتمع آموزش عالی امام خمینی

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ اسلام

وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شیعیان در عصر

امام موسی کاظم(ع)(۱۴۸-۱۸۳ه.ق)

استاد راهنما

جناب آقای دکتر صفری (زیدعزه)

استاد مشاور

استاد مصطفی صادقی

دانش پژوه

علی حسین نوری اف

بهار ۱۳۹۰

تقدیم

بہ امام مظلوم موسیٰ بن جعفر کاظم علیہ السلام و پیروان راستین مکتب شیخ

پاسکزاری

حمد و سپاس خداوند دانی و آگاهی را که قدرت مکنک بر انسان عطا فرمود تا تاریکی های جهل را با نور علم روشانی بخشد.

صمیمانه ترین سپاسهای خود را از اساتید کرامت در راهنا و مشاور این رساله دارم. استاد دکتر صفری که بارها بنامهای ارزشمند خود موجبات تکمیل این رساله را فراهم نموده و استاد مشاور حجت الاسلام و المسلمین آقای صادقی که با نکته سنجی های خود موجب غنای بیشتر این نوشته شدند.

لازم است از اساتید بزرگوارم و ریاست محترم جامعه المصطفی العالمیه آقای اعرافی مدیریت محترم مدرسه عالی امام خمینی (ره) حجت الاسلام و المسلمین هاشمیان، گروه تاریخ اسلام کمال تشکر و پاسکزاری را داشته باشم.

در پایان از پدر و مادر گرامیم که مراد راه تحصیل علم و دانش را بنمود ساختند و بمسرم که زمینه تحصیل و آسایش را برای اینجانب آماده نمودند کمال پاسکزاری را دارم.

چکیده

عصری که امام کاظم ع میزیست از چند جهت مهم بود. ۱. مواجهه با فرقه‌های درون گروهی همچون اسماعیلیه، فطحیه، زیدیه ۲. مواجهه با خلافت عباسی که خود وابستگی به پیامبر اکرم ص داشته و از بنی هاشم به حساب می‌آمدند و در میان مردم از مقبولیت بیشتری نسبت به خاندان بنی امیه بر خوردار بودند.

امام کاظم ع و شیعیان امامی توانستند در متن جامعه، چه نفوذ به لایه‌های حکومتی و چه مواجهه منفی و مخالفت آشکارا با حکومت به حیات سیاسی خود ادامه دهند و تا حدودی مذهب شیعه امامی را در دیگر مناطق اسلامی با تشکیل سازمان وکالت و فرستادن نقبا و ابواب به این مناطق گسترش دهند.

در زمینه سیاسی دیگر شیعیان همچون زیدیه با قیام‌های متعدد تا حد بسیاری خلافت عباسی را دچار مشکل کردند که تشیع امامی در هیچ یک از این قیام‌ها شرکت نکردند.

شیعیان اسماعیلی و فطحیه که در ابتدای تشکیل فرقه خود بودند تا حدودی مشکلاتی را برای امام کاظم و امامیه پدید آوردند که با هدایت امام کاظم و دوری وی از آنان امامیه راه میانه را پیموده و توانستند خود را از گزند خلافت عباسی برهانند.

در قسمت وکالت، امام کاظم با تشکیل و تقویت سازمان وکالت توانستند به صورت یک سازمان منظم این تشکیلات را در آورده و برای رفع احتیاجات شیعیان از آن استفاده نمایند.

شاگردان امام کاظم در این دوره بسیار فعال بودند عده‌ای از آنان به مبارزه آشکار پرداخته و عده‌ای دیگر نیز به مخالفت پنهانی و عده‌ای با نفوذ در دستگاه خلافت، به شیعیان و امام یاری و کمک رساندند.

گستره جغرافیایی شیعیان را می‌توان از وکلای امام و فرستادگان امام فهمید که بیشتر در ناحیه شرقی جهان اسلام گسترده شده بودند.

این نوشتار در چهار فصل و به روش کتابخانه‌ای و با بررسی و استفاده از منابع موجود به صورت توصیفی و تحلیلی تدوین یافته است.

واژگان کلیدی: امام کاظم (ع)، شیعه، فرهنگ، سیاست، اجتماع، وضعیت، وکالت.

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۲	۱. تعریف و تبیین مساله
۲	۲. اهمیت و ضرورت تحقیق
۳	۳. اهداف
۳	۴. سوال اصلی :
۳	۵. سوال‌های فرعی
۳	۶. فرضیه‌های تحقیق
۴	۷. روش تحقیق
۴	۸. روش گردآوری اطلاعات
۴	۹. قلمرو تحقیق
۴	۱۰. پیشینه تحقیق
۵	۱. جهاد الشیعه فی العصر العباسی الاول
۵	۲. شیعه در تاریخ
۵	۳. حیات فکری و سیاسی امامان شیعه
۶	۴. تاریخ شیعه
۷	۵. تاریخ تشیع
۷	۶. خاستگاه تشیع و پیدایش فرقه‌های شیعی در عصر امامان
۸	۷. تاریخ سیاسی شیعیان اثنی عشری در ایران
۸	۸. تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن هفتم هجری
۹	۹. زندگی سیاسی و فرهنگی شیعیان بغداد
۹	۱۰. ماهیت قیام شهید فخر
۱۰	۱۱. تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم
۱۰	۱۲. اعیان الشیعه
۱۱	۱۳. مکتب در فرایند تکامل

۱۳	تک نگاری‌ها در مورد زندگی امام کاظم (ع)
۱۳	۱. باب الحوائج الامام موسی الکاظم
۱۳	۲. حیات الامام موسی بن جعفر
۱۴	۳. مسند امام کاظم (ع)
۱۵	۴. احسن التراجم لاصحاب الامام موسی الکاظم (ع)
۱۵	۵. الامام الکاظم قدوه واسوه
۱۵	۶. سازمان و کالت و نقش آن در عصر ائمه ع
۱۶	بررسی منابع
۱۶	۱. منابع تاریخی عمومی
۲۰	۲. کتابهای رجالی
۲۲	۳. کتابهای حدیثی
۲۳	کتابهای فرقه نگاری
۲۴	کتابهای شیعیان زیدی و اسماعیلی
۲۵	منابع اختصاصی شیعی

فصل اول: کلیات و مفاهیم

۲۹	مفاهیم
۲۹	۱. وضعیت
۲۹	۲. شیعه
۳۰	۳. اجتماعی
۳۱	۴. وضعیت اجتماعی
۳۱	۵. وضعیت فرهنگی
۳۱	۶. امام موسی کاظم علیه السلام
۳۶	مروری بر وضعیت عباسیان تا پایان امامت امام کاظم (ع)
۳۶	۱. عبدالله سفاح (۱۳۲-۱۳۶هق)
۳۷	۲. عبدالله ابو جعفر منصور (۱۳۶-۱۵۸هق)
۳۸	۳. ابو عبدالله مهدی (۱۵۸-۱۶۹هق)
۳۹	۴. ابو محمد موسی هادی (۱۶۹-۱۷۰هق)
۳۹	۵. ابو جعفر هارون الرشید (۱۷۰-۱۹۳هق)

۴۱	.....	اوضاع سیاسی عباسیان
۴۵	.....	۴.جامعه زمان عباسیان
۴۶	.....	۵.فرهنگ در عصر عباسیان

فصل دوم: وضعیت سیاسی شیعیان در عصر امام کاظم (ع)

۵۳	.....	اوضاع سیاسی شیعیان در عصر خلفای عباسی
۵۴	.....	اوضاع سیاسی
۵۵	.....	خلفای عباسی، معاصر امام کاظم (ع)
۵۶	.....	سیاست منصور در قبال شیعیان
۵۷	.....	سیاست مهدی عباسی در قبال شیعیان
۵۸	.....	سیاست هادی عباسی در قبال شیعیان
۵۸	.....	سیاست هارون در قبال شیعیان
۵۹	.....	دستگیری و حبس امام کاظم (ع)
۵۹	.....	سیاست‌های کلی شیعیان امامی در قبال عباسیان
۵۹	.....	الف) نفوذ در حکومت
۶۲	.....	ب) تقیه
۶۲	.....	ج) مبارزه منفی
۶۳	.....	د) تدریس و تربیت شاگردان از سوی امام
۶۴	.....	ه) حفظ نیروهای کارآمد و آگاهی آنان از توطئه‌ها
۶۵	.....	قیام‌های شیعیان در عصر امام کاظم (ع) وموضع امام در قبال آن
۶۵	.....	الف) دوران منصور (۱۳۶-۱۵۸هـ.ق)
۶۶	.....	ب) دوران خلافت مهدی (۱۵۸-۱۶۹هـ.ق)
۶۶	.....	ج) دوران خلافت هادی (۱۶۹-۱۷۰هـ.ق)
۷۰	.....	د) دوران هارون الرشید (۱۷۰-۱۹۳هـ.ق)
۷۱	.....	سیاست هارون الرشید (۱۷۰-۱۹۳هـ.ق) نسبت به شیعیان
۷۱	.....	یحیی (م ۱۷۶هـ.ق) و ادريس (م ۱۷۹هـ.ق) بن عبدالله محض
۷۱	.....	یحیی بن عبدالله
۷۳	.....	ادريس بن عبدالله
۷۵	.....	دولت‌های شیعی

۷۵	..... دولت ادرسیان
۸۰	..... علویان طبرستان (۲۵۰-۲۷۸هـ.ق)
۸۱	..... نتیجه

فصل سوم : وضعیت فرهنگی شیعیان در عصر امام موسی کاظم (ع)

۸۳	..... مقدمه
۸۴	..... مراد از فرقه
۸۴	..... الف) آغاز فرقه گزایی مسلمانان
۸۶	..... فرق شیعه
۸۶	..... کیسانیه
۸۸	..... زیدیه
۹۰	..... امامیه
۹۳	..... فطحیه (افطحیه)
۹۵	..... اسماعیلیه
۹۷	..... ب) اصحاب و شاگردان امام موسی کاظم (ع)
۹۸	..... مقدمه
۹۹	..... ۱- ابان بن عثمان:
۱۰۰	..... ۲- ابراهیم بن ابی البلاد:
۱۰۰	..... ۳- ابراهیم ابی بکر
۱۰۰	..... ۴- ابراهیم بن شعیب
۱۰۰	..... ۵- ابراهیم بن عبد الحمید:
۱۰۱	..... ۶- ابراهیم بن محمد
۱۰۱	..... ۷- ابراهیم بن محمد اشعری
۱۰۱	..... ۸- ابراهیم بن نصر:
۱۰۱	..... ۹- ابراهیم بن نعیم
۱۰۱	..... ۱۰- ابراهیم بن یوسف:
۱۰۲	..... ۱۱- احمد بن ابی بشر:
۱۰۲	..... ۱۲- احمد بن حارث
۱۰۲	..... ۱۳- احمد بن حسن

- ١٠٢ ..... ١٤- احمد بن زياد:
- ١٠٢ ..... ١٥- احمد بن عمرو
- ١٠٣ ..... ١٦- احمد بن فضل:
- ١٠٣ ..... ١٧- احمد بن محمد
- ١٠٣ ..... ١٨- احمد بن محمد
- ١٠٣ ..... ١٩- احمد بن مخلد نخاس
- ١٠٣ ..... ٢٠- احمد بن يزيد
- ١٠٤ ..... ٢١- اسامه بن حفص
- ١٠٤ ..... ٢٢- ابساط بن سالم:
- ١٠٤ ..... ٢٣- اسحاق بن جرير
- ١٠٤ ..... ٢٤- اسحاق بن عبدالله:
- ١٠٤ ..... ٢٥- اسحاق بن عمار
- ١٠٥ ..... ٢٦- اسحاق بن عمار ساباطي
- ١٠٥ ..... ٢٧- اسحاق بن محمد
- ١٠٦ ..... ٢٨- اسماعيل بن ابي سما
- ١٠٧ ..... ٢٩- اسماعيل بن حسن
- ١٠٧ ..... ٣٠- اسماعيل بن عبد الخالق
- ١٠٧ ..... ٣١- ايوب بن الحر
- ١٠٧ ..... ٣٢- بكر بن صالح:
- ١٠٧ ..... ٣٣- ثعلبه بن ميمون:
- ١٠٨ ..... ٣٤- جعفر بن خلق:
- ١٠٨ ..... ٣٥- جميل بن دراج:
- ١٠٨ ..... ٣٦- جهم بن ابي جهيم
- ١٠٩ ..... ٣٧- حبيب بن مغلل
- ١٠٩ ..... ٣٨- حديد بن حكيم
- ١٠٩ ..... ٣٩- حسن بن علي
- ١٠٩ ..... ٤٠- حسين بن زيد
- ١١٠ ..... ٤١- حسين بن مهران:

- ٤٢- حفص بن البختری ١١٠
- ٤٣- حفص بن غياث ١١٠
- ٤٤- حکم بن اعين ١١٠
- ٤٥- حماد بن عثمان: ١١٠
- ٤٦- حماد بن عيسى ١١١
- ٤٧- حميد بن المثنى ١١١
- ٤٨- خالد بن بخيخ ١١١
- ٤٩- خالد بن رماد القلانسی ١١٣
- ٥٠- خالد بن يزيد ١١٣
- ٥١- خلف بن حماد ١١٣
- ٥٢- داود بن ابى يزيد ١١٣
- ٥٣- داود بن سليمان ١١٣
- ٥٤- داود بن نعمان ١١٤
- ٥٥- ربعى بن عبدالله ١١٤
- ٥٦- رفاعه بن موسى ١١٤
- ٥٧- زرعه بن محمد ١١٤
- ٥٨- زكريا بن محمد ١١٥
- ٥٩- زيد بن يونس ١١٥
- ٦٠- سعد بن ابى خلف ١١٥
- ٦١- سعدان بن مسلم ١١٥
- ٦٢- سعيد بن ابى الجهم ١١٦
- ٦٣- سعيد بن يسار ١١٦
- ٦٤- سلمه بن محمد ١١٦
- ٦٥- سليم الفراء ١١٦
- ٦٦- سماعه بن مهران ١١٦
- ٦٧- سنان بن طريف ١١٧
- ٦٨- سهل بن يسع ١١٧
- ٦٩- سيف بن عميره نخعى ١١٧

- ۷۰- شعيب بن يعقوب ۱۱۷
- ۷۲- صفوان بن مهران: ۱۱۸
- ۷۳- صفوان بن يحيى: ۱۱۹
- ۷۴- ضحاک الحضرمي ۱۱۹
- ۷۵- عبد الرحمن بن حجاج ۱۱۹
- ۷۶- عبد الله بن جندب بجلي ۱۲۰
- ۷۷- عبد الله بن خاش ۱۲۰
- ۷۸- عبد الله بن مغيره ۱۲۰
- ۷۹- عبد الله بن يحيى ۱۲۱
- عثمان بن عيسى: ۱۲۱
- ۸۱- علي بن ابي حمزه ۱۲۲
- ۸۲- علي بن جعفر ۱۲۲
- ۸۳- علي بن يقطين: ۱۲۳
- ۸۴- عمار بن موسى الساباطي ۱۲۴
- ۸۵- عمرو بن منهل ۱۲۴
- ۸۶- عمر بن محمد بن يزيد ۱۲۴
- ۸۷- عيسى بن داوود ۱۲۴
- ۸۸- عيسى بن عبد الله ۱۲۵
- ۸۹- غياث بن ابراهيم تيمي اسيدى ۱۲۵
- ۹۰- فضل بن يونس ۱۲۵
- ۹۱- قاسم بن محمد جوهرى: ۱۲۵
- ۹۲- محمد بن ابي عمير ازدي ۱۲۶
- ۹۲- محمد بن ابراهيم: ۱۲۶
- ۹۳- محمد بن اسحاق ۱۲۷
- ۹۴- محمد بن اسماعيل ابن يزيق ۱۲۷
- ۹۵- محمد بن بكر ۱۲۷
- ۹۶- محمد بن خالد ۱۲۷
- ۹۷- محمد بن سنان ۱۲۸

۱۲۸	.....	۹۸- محمد بن علی:.....
۱۳۲	.....	۹۹- محمد بن عمر بن زید السابری.....
۱۳۲	.....	۱۰۰- المفضل بن عمر.....
۱۳۳	.....	۱۰۱- منصور بن یونس.....
۱۳۳	.....	۱۰۲- نصر بن قاموس.....
۱۳۳	.....	۱۰۳- هشام بن حکم.....
۱۳۵	.....	نتیجه.....

فصل چهارم: وضعیت اجتماعی شیعیان در عصر امام کاظم(ع)

۱۳۷	.....	مقدمه:.....
۱۳۷	.....	الف) شبکه و کالت و و کلاء امام کاظم(ع).....
۱۳۹	.....	و کلاهی امام کاظم(ع).....
۱۴۲	.....	و کلاهی خائن امام کاظم(ع).....
۱۴۵	.....	نتیجه:.....
۱۴۷	.....	ب) پراکنندگی جغرافیایی شیعیان.....
۱۴۷	.....	مراکز شیعه نشین.....
۱۴۷	.....	حجاز و یمن.....
۱۶۱	.....	خراسان.....
۱۶۲	.....	ماوراء النهر.....
۱۶۳	.....	سیستان.....
۱۶۳	.....	نتیجه.....
۱۶۴	.....	نتیجه رساله:.....
۱۶۶	.....	فهرست منابع.....

مقدمه

۱. تعریف و تبیین مساله

در دوران امام کاظم فشار و آزار و اذیت بر شیعیان دوباره افزایش یافت، دوران امام(ع) دورانی بود که منصور دوانیقی(۱۳۸-۱۵۸ق)، مهدی عباسی(۱۵۸-۱۶۹ق) هادی(۱۶۹-۱۷۰) و هارون الرشید(۱۷۰-۱۹۳) در این دوره خلافت نمودند.

وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شیعیان در این دوره تحت تأثیر امور مختلفی از جمله مسائلی مانند (سختگیری عباسیان بر شیعیان، اختلافات در بین شیعیان^۱)، مانند ایجاد فرق جدید مثل اسماعیلیه، بدلیل فشار و سختگیری بر امام، نوع ارتباط و چگونگی ارتباط شیعیان با امام) قرار داشت.

در این پژوهش برآنیم وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شیعیان امامی را از سال ۱۴۸ تا ۱۸۳۳ هـ. ق تبیین کرده و چگونگی ارتباط آنان با امام موسی کاظم و رابطه آنها با خلافت عباسی را بررسی نماییم. گر چه به دلیل اینکه باز شناخت شیعیان امامی از دیگر شیعیان(زیدی، اسماعیلی، کیسانی و دیگر فرق شیعی) بسیار مشکل بوده به وضع این فرق نیز پرداخته شده است.

فرقه‌های شیعی که در این عصر وجود داشتند عبارتند از، کیسانیه، امامیه، اسماعیلیه، زیدیه، فطحیه و غلات که البته نمی‌توان فرقه اخیر را جزو شیعه بحساب آورد اما خودشان خود را به شیعیان منسوب می‌دانستند. شیعیان در سراسر سرزمین‌های اسلامی حضور داشتند، و نوع ارتباطشان با ائمه از طریق سازمان وکالت بود. که در زمان امام کاظم(ع)، سازمان وکالت گسترده تر شده بود.

۲. اهمیت و ضرورت تحقیق

این عصر یکی از بحرانی‌ترین دوره‌های شیعه است، بحران‌هایی که شیعه با آن روبروست عبارتست از ۱. بحران رهبری بعد از امام صادق(ع)، ۲. قیام‌های شیعه بر ضد حکومت عباسی و ۳. پیدایش فرقه‌های گوناگون. این ویژگی‌ها این دوره را به یکی از مهمترین دوره‌های شیعه بدل ساخته است.

^۱ بنا به نقل نوبختی، پس از وفات امام صادق، افتراق بعد از شیعه ست فرق، نوبختی، فرق الشیعه، ص ۷۷.

۳. اهداف

۱. بررسی و تبیین مواضع امام کاظم(ع) و برخوردهای آن بزرگوار در مسائل مختلف
۲. بررسی وضعیت اجتماعی، فرهنگی، و سیاسی تمام شیعه - علاوه بر امامیه
۳. بررسی پراکندگی جغرافیایی و وکلای امام در سرزمین‌های اسلامی
۴. بررسی اوضاع و احوال شیعیان غیر امامی و قیام‌ها و فعالیت‌های آنان و برخورد شیعیان امام، و امام کاظم(ع) با شیعیان غیر اثنی عشری و دیگر فرق اسلامی.

۴. سوال اصلی :

وضعیت فرهنگی، سیاسی و اجتماعی شیعه در عصر امام موسی کاظم(ع) چگونه بوده است؟

۵. سوال‌های فرعی

۱. وضعیت سیاسی شیعیان و تعامل آنها با حاکمان در این عصر چگونه بوده است؟
۲. وضعیت اجتماعی و فرهنگی، شیعیان و تعامل آنان با یکدیگر و فرقه‌های اهل سنت چگونه بوده است؟
۳. وضعیت سازمان وکالت چگونه بوده است؟

۶. فرضیه‌های تحقیق

۱. فعالیت شیعیان در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و تلاش امام کاظم(ع) باعث حضور شیعیان در تمام عرصه‌ها گردید.
۲. در برخورد با اهل سنت شیوه‌های مختلفی از سوی شیعیان اعمال شد و سیاست یکسانی را نمی‌توان در برخورد با اهل سنت در میان شیعیان یافت.
۳. شیعیان علیرغم فشار حکومت، و تنگناهای ارتباطی با امام، توانستند، در اجتماع حضور فعالی داشته و جریان‌های اجتماعی مانند قیام‌ها را پدید آورند.

۴. شیعیان با گسترش علوم و فنون همراه شده، بویژه در علوم کلام، فقه، حدیث، رجال و تاریخ پیشرفت‌هایی داشته‌اند.

۰۷. روش تحقیق

روش تحقیق این رساله، تحلیلی - توصیفی می‌باشد. وقایع و رویدادهای مختلف مورد بررسی قرار می‌گیرد و در مواردی تحلیل نیز صورت گرفته است.

۰۸. روش گردآوری اطلاعات

روش گردآوری اطلاعات بصورت کتابخانه‌ای می‌باشد و از نرم‌افزارهای مختلف نیز بهره گرفته شده است.

۰۹. قلمرو تحقیق

به لحاظ زمانی زمان وفات امام صادق(ع)(۱۴۸هـ ق) تا زمان وفات امام موسی کاظم(ع)(۱۸۳هـ ق) را در بر می‌گیرد، اما برای اینکه توصیف روشنی از اوضاع زمان امام کاظم ارائه شود، ناچاریم در برخی موارد گزارشات کوتاهی از گذشته نیز ارائه نماییم، به لحاظ مکانی، تمام مناطقی که شیعیان گسترده شده بودند مانند، عراق، حجاز، ایران، خراسان و دیگر مناطق اسلامی را شامل می‌شود.

۱۰. پیشینه تحقیق

در این مورد با توجه به تتبع نگارنده اثر مستقلی یافت نشد، گرچه در تواریخ کلی که در مورد وضع شیعیان نگاشته شده است به این دوره اشاره شده است، اما اثر مستقلی که در مورد اوضاع و احوال شیعیان بصورت مستقل بحث نماید و با دید نگارنده و با روش رساله نگاشته شده باشد، یافت نشد، البته کتبی مانند تاریخ تشیع رسول جعفریان، و کتاب مکتب در فرایند تکامل مدرسی، و کتاب‌هایی که در مورد فرقه‌های شیعه نگاشته شده است بصورت کلی در مورد اوضاع این زمان بحث نموده‌اند، که می‌تواند در مورد هر مساله خاص راهگشا باشد.

در زیر به برخی از این کتب اشاره می‌شود.

۱. جهاد الشیعه فی العصر العباسی الاول

بانو دکتر سمیره مختار اللیثی قیامهای شیعه را بصورت دقیقی مورد بررسی قرار داده است. عنوان کتاب خود گویاست که کتاب در مورد قیامهای شیعیان است، و در دیگر موارد مانند اوضاع کلی شیعیان مانند اوضاع فرهنگی و سیاسی و اقتصادی آنان نیاورده است، وی در کتابش سعی نموده تا ثابت نماید که امام صادق بطور ضمنی به قیامزید بن علی راضی بوده‌اند.^۱ مهمترین اشکال این کتاب این است که نتوانسته بصورت کاملی نظریه سیاسی ائمه اطهار را بیان کند. وی سعی نموده است تا در کتابش افرادی مانند ابوسلمه خلال را به علویان نسبت دهد و ثابت کند وی در صدد انتقال خلافت به علویان بوده و شیعه است. که می‌تواند مورد اشکال واقع شود.^۲

۲. شیعه در تاریخ^۳

تالیف محمد حسین زین عاملی است، نویسنده در این کتاب کوشیده است تا بررسی دقیقی از تاریخ شیعه داشته باشد، اما گذرا از برخی موارد گذشته است. اما از لابلای مطالب کتاب می‌توان به برخی مسائل دوره مورد نظر دست یافت بعنوان مثال در فصل چهارم کتاب، موضع گیری‌های امام را در زمان خلفای اموی و عباسی مورد بررسی قرار داده است، وی علل انشعاب گروه‌ها و فرقه‌های شیعه را تحلیل و بررسی نموده است. مهمترین نقص کتاب خلاصه بودن آن و گسترده بودن موضوع است که نویسنده را ناچار به خلاصه گویی نموده است.

۳. حیات فکری و سیاسی امامان شیعه^۴

کتاب «حیات فکری و سیاسی امامان شیعه» دارای ۶۳۱ صفحه و ۱۲ فصل می‌باشد.

^۱ . بعنوان نمونه وی نگاشته است. امام صادق(ع)..... اشکالی نمی‌دید که زید بن علی انتقام خون جد او(امام حسین ع) را بگیرد. سمیره مختار اللیثی، جهاد

الشیع فی العصر العباسی الاول، ترجمه سید کاظم طباطبایی، مشهد، به نشر، ۱۳۸۴، ص ۲۰۳.

^۲ . سمیره مختار اللیثی، همو، صص ۱۰۸-۱۱۷.

^۳ . محمد حسین زین عاملی، شیعه در تاریخ، ترجمه محمد رضا عطایی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹.

^۴ . رسول جعفریان، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، قم انصاریان چاپ اول ۱۳۷۶، از صفحه ۳۷۹ تا ۴۲۹ در مورد امام کاظم بحث نموده است.

در این کتاب هر امامی بنا به مقتضیات و شرایط عصر خود، ویژگی های خاصی داشته که از نظر نویسندگان پنهان نمانده و به آنها پرداخته شده است. مؤلف همه فصول کتاب را با بیان مختصری از احوال شخصی، خانوادگی و اخلاقی اوصیای پیامبر (ص) شروع می نماید. از دیگر ویژگی های مشترک همه فصل های این کتاب، پرداختن به چگونگی تعامل و ارتباط هر امام معصوم با شیعیان و همچنین با حکومت های جور زمان خود است.

مؤلف در این کتاب با نگاهی علمی و منصفانه و بررسی دقیق منابع تاریخی و نیز حدیثی و کلامی سنی و شیعی به چنین کوششی دست زده است و در هر فصل به بیان مسائل خاص حیات فکری و سیاسی هر یک از ائمه پرداخته است. وی در طی فصولی به زندگی ائمه مورد بحث رساله پرداخته است. کتاب مورد اشاره گرچه در بسیاری از موارد مورد بحث رساله می تواند راهگشا باشد، اما همانگونه که از عنوان کتاب مشخص می شود با محوریت قرار دادن ائمه، و تمرکز بر خود ائمه نگاشته شده است و اگرچه به اوضاع و احوال شیعیان تا حدودی اشاره شده است اما بسیار کم او اندک است و اوضاع اجتماعی، نوع رفتار خلفا با شیعیان، ارتباطات شیعیان نیز بسیار کم بررسی شده است.

۴. تاریخ شیعه

علامه محمد حسین مظفر در این کتاب تاریخ نسبتاً کاملی را ارائه داده است اما اختصار در این کتاب مهم بوده است، زیرا وی کوشیده تمام تاریخ تشیع را در یک جلد کتاب جمع آوری نماید. مؤلف خود در مقدمه کتاب چنین آورده است: «فقط می خواهیم سابقه تشیع و تقدم آن نسبت به هر نحله و مذهب و مکتب را صرفاً از بعد تاریخی اثبات نماییم، به همین جهت تاریخ تشیع را از آغاز تا دوران شکوفایی آن بررسی نموده ایم»^۱

بنای کتاب بر اختصار است و لذا بسیار کم به بررسی اوضاع شیعیان اشاره شده است، اگر چه سعی شده تاریخ شیعیان در هر دوره را بررسی نماید اما مؤلف این کار را بسیار به اختصار نموده است و در مورد دوره مورد بحث رساله و اوضاع اجتماعی و علمی و فرهنگی بسیار کم پرداخته است.

^۱ محمد حسین مظفر، تاریخ شیعه، ترجمه محمد باقر حجتی، انتشارات فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۸ تهران، ص ۳۰.

۵. تاریخ تشیع^۱

از دیگر کتب نوشته شده در این زمینه می‌توان به تاریخ تشیع^۱ (دوره حضور امامان معصوم «ع») اشاره نمود که گروهی از مولفان آن را نوشته‌اند و توسط انتشارات سمت و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه به چاپ رسیده است، در جلد دوم این کتاب، دولتها، خاندانها و آثار علمی و فرهنگی شیعه مورد بررسی قرار گرفته است. این کتاب نیز همچون کتاب قبلی بسیار مختصر به وضعیت فرهنگی عصر ائمه پرداخته است در جلد دوم بیشتر، وضع فرهنگی برخی مناطق و برخی از خاندان های شیعی را بررسی نموده است، به عنوان نمونه در بخش سوم این کتاب آثار علمی و فرهنگی شیعه مورد بحث قرار گرفته و در فصل سوم در حد ۴۰ صفحه بحث عنوان سهم شیعیان در پیدایش و پیشبرد علوم به بررسی جایگاه شیعه در ایجاد، توسعه و پیشبرد علوم مختلف پرداخته است. که می‌توان در مباحث فصل سوم این رساله مورد استفاده قرار گیرد. این کتاب گرچه در راه آشنایی با تشیع بسیار خوب است، اما با اختصار به برخی موارد مورد بحث در رساله اشاره شده است.

۶. خاستگاه تشیع و پیدایش فرقه‌های شیعی در عصر امامان

نوشته علی آقا نوری توسط پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، در ۳۶۰ صفحه، به چاپ و نشر رسیده است. در این کتاب همانگونه که از عنوان آن مشخص است، ابتدا دلایل ایجاد فرقه‌ها بررسی شده است، سپس دلیل پیدایش شیعه و چگونگی ایجاد و تاریخ آن بررسی شده است، سپس در فصل پنجم، مشکلات و تکاپوهای سیاسی شیعه مورد بحث قرار گرفته و در فصول بعدی، فرقه‌ها و گروه‌هایی که از شیعه انشعب یافته‌اند، مورد بررسی قرار گرفته است. کتاب مورد اشاره گرچه در بحث فرق بسیار خوب ورود نموده است اما در سایر موارد که مد نظر رساله است وارد نشده است.

^۱. گروه مولفان (حسین حسینیان مقدم، منصور داداش نژاد، حسین مرادی نسب، محمد رضا هدایت پناه) تاریخ تشیع، زیر نظر سید احمد رضا خضری، انتشارات سمت و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ اول ۱۳۸۴، قم.